

festőköpeny mellett egy kalaptartó farkarján, a botot, melyet az Ouse parti agyagjába, vagy mijebe, beszúrt, mielőtt kövekkel teletömött zsebű ballonban, vagy miben, bement a vízbe, hogy majd két hét múlva találják meg gyerekek a holttestét, a világ egyik legpontosabb mondatalkotású íróját, úgy. És ahogy Vanessa festői köre, a Tate Gallery angol osztályán látható, nálunk nem annyira ismert D és G betűs alkotók csuda hajdani-londoni városképeit néztem, vagy... nem is sorolom. Ahogy egy Virginia-Stb. nevű lovat megfogadhattam volna, nem tettem (tettem?) – – – Ahogy az egész londonozás jött és elmúlt, ahogy a negyedik Woolf-regény után eljött az elhatározás, hogy ez búcsú lesz, ilyen magas kategóriában, az angol fordítástól, mely is nekem igazán mindig nagy erőfeszítésekkel járt együtt. Most nem. Most minden összejött, és azon voltam, hogy ezzel a – nem külsőlegesen szabadkozom! – szándékaiban is csak mérsékletes dolgozattal ne menjen szét.

Ennyit akkor a három szólam összehozásáról. A négy könyv pedig megvan. (Meg más dolgok is, de mennyire, magyarul, attól a világretekétől, akit úgy hívtak „szerencsétlen” földi néven, hogy V. W.)

Tandori Dezső

KÉT BÍRÁLAT EGY KÖNYVRŐL

*Litván György: Jászi Oszkár
Osiris, 2003. 510 oldal, 3580 Ft*

I

A JÁSZI-PROBLÉMA SZÁZ ÉV TÁVLATÁBAN

I. Litván életrajzi mesterműve

Litván György nemrég megjelent Jászi-monográfiája megérdemelten nagy és túlnyomórészt elismerő visszhangot váltott ki. Főhajtással fogadta Tamás Gáspár Miklós is, de miközben értéke szerint méltatta a Litván-könyv tényfeltáró, történetírói erőnyeit, lépten-nyomon

azt róttá fel a szerzőnek, hogy a mai kor szellemét követi, hogy hűvösen távolságtartó Jászi problémavilágával szemben, hogy nem folytatja azt a történelmi harcot, amely Jászi század eleji tevékenységét és bizonyos fokig még emigrációbeli politikai fellépéseit is jellemzi (Tamás Gáspár Miklós: ELKÉSETT, MÉGIS IDŐSZERŰ. *Népszabadság*, 2004. április 3. [Hétvége]). Ez a polémia nem csak azért érdekes, mert indulatos vádiratként fogalmazza meg Litván könyvének legnagyobb tárgyi erőnyeit, hanem azért is, mert a mindmáig velünk élő Jászi-probléma letragikusabb vonására világít rá. Mint tudjuk, Jászi szellemi örökségét két, egymással homlokegyenest ellentétes politikai rendszer vetette el az 1918-at követő, rendszerváltozásokban, politikai kudarcokban és nemzetvesztésben gazdag csaknem háromnegyed évszázad során. Volt idő, amikor még a Jászi név nyilvános megemlézése is tilalmas volt. A Jászi-oeuvre tudományos recepciója Litván György és mások jóvoltából ugyan a Kádár-korszak utolsó másfél évtizedében megkezdődött – igaz, mostoha körülmények között, töredékesen és kényszerű politikai öncenzúrák súlya alatt –, de mire a Jászi-örökséggel való teljes körű szabad szembenézés ideje elérkezett, már csaknem egy évszázad telt el a szervező és politikai közíró Jászi első fellépése óta, s e száz év vége felé, részint a magyar, részint az európai viszonyok gyökeres átalakulásával, Jászi problémavilága merőben új kontextusba került. Gondjai egy része – különösen az, amely a kelet-európai kisnemzetek együttélésével kapcsolatos – nem vesztette el időszerezését, de múlt század eleji frissességét igen, s aligha szemlélhető úgy, mintha csak a Jászi által feltárt elvi kérdések számítanának, nem pedig az 1918-tól napjainkig tartó, részben már Jászi életében bekövetkezett, részben a Jászi halála óta eltelt fél évszázad során, különösen annak utolsó másfél évtizedében végbement politikai változások. Ha másért nem, már csak ezért is örülnünk kell annak, hogy Jászi legjobb ismerője, szellemének évtizedek óta fāradhatatlan élesztője mint életrajzíró megtalálta azt a tudományos távolságtartást, amely nélkül könyve szinte érdektelen és használhatatlan volna, amellyel együtt viszont munkája túlzás nélkül tekinthető maradandó értékű s alkalmasint sokáig túlhaladhatatlan szintézisnek.

Nem tudom, hogy Litván mióta készült erre a szintézisre, de annyi bizonyos, hogy A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYE megjelenése óta (1973)¹ eltelt harminc év a szintézisre való felkészülés ideje volt. Habár Jászi iránti érdeklődését néhány kitűnő kortársával (Hanák Péter, Varga János, Gyurgyák János, hogy csak a szerkesztőtársakat említsük) megosztotta, mégiscsak neki köszönhető Jászi legtöbb művének megjelentetése az elmúlt húsz-harminc évben. Ő válogatta Jászi publicisztikájának javát, ő tanulmányozta át s rendezte sajtó alá – rendkívül gondos válogatásban – Jászi hihetetlenül terjedelmes levelezését, ő dolgozta fel Jászinak Károlyi Mihállyal való bonyolult és tanulságokkal teli viszonyát, ő kutatta fel Jászi 1920 óta kiadatlanul maradt kéziratait, naplójegyzeteit, továbbá az Amerikában és másutt (például Romániában) Jásziról napvilágot látott visszaemlékezéseket, a Jásziról szóló diplomáciai és titkosszolgálati iratokat stb. stb. S mint Litván György barátja, ehhez még azt is hozzátehetem, hogy miközben történészként gyűjtötte az anyagot, szellemi rokonként valamiképpen újraélte Jászi Oszkár változatos és viszontagságos életét, számon tartotta annak helyszíneit (Budapesten például: Virágárok, Városmajor, Svábhegy...), ami a történetírói nyersanyagnak szerencsésen és aligha túlbecsülhetően emberi színeket és ízeket adott. Litvánval való beszélgetéseimből az a benyomás alakult ki, hogy ő Jászi nőkapcsolataival is tisztában volt, amint ez egyébként a most közzétett szintézisből is kiderül. A könyv (például a 91–92. oldalon) szép diszkrécióval és finom empátiával tárgyalja ezt a témát. Talán az egy Lesznai Annát kivéve senki soha annyit nem tudott Jászi Oszkáról, mint a nála fél évszázaddal később született Litván György. Szerintem most már nem is fog tudni, s nem hiszem, hogy az elkövetkező évtizedekben még egy ehhez fogható munka születhetne meg Jásziról. Ha azt talán túlzás volna állítani, hogy ez az „utolsó szó” Jászi ügyében – végre is a jövő rejtve van előttünk –, annyit bizvást elmondhatunk, hogy ez az ötszáz oldalas munka a legteljesebb áttekintést nyújtja Jászi életéről és

működéséről, a legteljesebbet, amit mai ismereteink szerint kívánni lehet. Jászi minden korszaka, sokirányú működésének minden oldala, politikai kihatásának minden vonatkozása benne van, méghozzá olyan harmonikus egységbe forrasztva, amelyhez nem volt elég a szigorú kronologikus rend és a problémák tömör felvázolásának képessége, hanem amihez még a szerző empátiája is kellett. Lenyűgöző a könyv hihetetlen gazdagsága; ha volna tárgymutatója, abban bizonyára sok ezer címszó sorakozna, hiszen egy-egy oldalon néha öt-tíz tényállás és összefüggés követi egymást, lényegre törő és hihetetlenül gazdaságos rávillantásokkal. A meglepő az, hogy a munka emellett élvezetes is: a Litvánra jellemző gördülékeny stílust még külön megemelik a jól kiválogatott, gyakran mulatságos idézetek („*megint hazát tetszett árulni?*”). Szakmailag nézve a munka legfőbb érdeme persze az, hogy tudományosan pontos és tárgyilagos. Magától értetődik, hogy munkája alanyához Litván pozitívan viszonyul: szereti és csodálja hősét, de tisztelete nem fenntartás nélküli, az utókor által megfogalmazható kritikák távlatába helyezi őt, és igen kemény, valószínűleg a szerző számára is fájdalmas igazságokat mond ki róla.

Miközben Tamás Gáspár Miklósnak azt a bánatos szemrehányását, mely szerint Litván búcsút mondott a Jászi-féle baloldaliságnak, indokolatlannak és abszurdnak éreztem – elvégre is egy ilyen szintézistől éppen hogy *nem* azt várjuk, hogy valamilyen nézetrendszer alapján propagálja hősét –, az azonban igaz, hogy Litván nézőpontja sokat változott a Jászi Oszkár társaságában töltött több mint három évtizede során. Litván, aki lelkes ifjú kommunis-taként vágott neki a háború utáni évtizedeknek, az ötvenes évek válsága és a személyes megpróbáltatások korszaka után, valamikor a hatvanas években nagy szellemi élvezettel fedezte fel, hogy Jászival (akit apai örökségként tartott számon) felsejlik a társadalmi haladásnak egy merőben másfajta útja, mint a marxizmus-leninizmus; ez vezette a *Husadik Század* körének tanulmányozásához és A SZOCIOLÓGIA ELSŐ MAGYAR MŰHELYÉ-ben újra kiadott szerzők iránti érdeklődéshez. Litván szemléleti fejlődésének következő állomását a MAGYAR GONDOLAT – SZABAD GONDOLAT címen 1978-ban megjelentetett és nagy hatást kiváltó esszé jel-

¹ Ez a kétkötetes munka, amelyet Litván Szűcs Lászlóval együtt szerkesztett, a Jászi-nemzedék szellemi terméséből, alapjában véve a *Husadik Század* anyagából válogatott (Gondolat, 1973).

zi. Tulajdonképpen ennek a könyvnek is már Jászi a főhőse, akiben Litván ekkor elsősorban azt értékeli és méltatja, hogy az 1918 előtti magyar vezető réteg korlátolt nacionalizmusával szemben, de ugyanakkor a marxista internacionalizmussal is szembeszállva a „haza és haladás” egy olyan korszerű szintézisével állt elő, amely méltó folytatása a reformkori liberalizmusnak. Litván ebben az időben minden jel szerint úgy gondolta, hogy ez a szintézis, más szóval a demokratikus szocializmus és a nemzeti gondolat összekapcsolása még a XX. század utolsó évtizedeiben is érvényes útmutatás és használható politikai program. Ebben egyébként nem volt egyedül, hiszen sokan voltak, akik a rendszerváltás pillanatában Jászit az egyik követendő nagy elődnek és mesternek tekintették. Litván könyvének előszava is megemlíti, hogy „*az átmenet éveiben a Századvég folyóirat állandó arcképcsarnokában Jászi is jelen volt Ady, Babits, Szabó Dezső, Szekfű Gyula, Németh László és Bibó István mellett*”. Azt is tudjuk, hogy 1991-ben sor került Jászi hainvainak hazaszállítására és a Farkasréti temetőben, szülei sírjában való ünnepélyes újra-elhantolására, amely esemény alkalmából szerepét nemcsak szellemi társak méltatták, hanem a legfőbb közjogi méltóságok közül is ketten (Göncz, Szabad). Az ezt követő évtizedben azonban kiderült, hogy Jászi mégsem nyerte el helyét a magyar történelem szimbolikus panteonjában, hogy munkássága változatlanul éles támadásokat, heves elutasító indulatokat vált ki, hogy mindmáig nincs elismert helye a XX. századi magyar politikai gondolkodás történetében. (Az, hogy utcája vagy köztéri szobra sincs Budapesten, ehhez képest kicsiség.) Litván most megjelent könyvének háttérben tulajdonképpen ez a tapasztalat és az ezen való tépelődés áll. Már a könyv előszava is felveti a kérdést: „*mivel magyarázható, hogy [Jászi] máig sem nyerte el helyét, máig is heves indulatokat ébreszt?*” Valamilyen értelemben az egész könyv erre keresi a választ, de ami tudományos szempontból ennél fontosabb: a figyelmes olvasó meg is találja ezt benne. Hadd mondjak erről valamit bővebben is.

II. Egy életút keserű mérlege

Vegyük először is Jászit mint tudóst, aki 1912-ben úttörő könyvet tett közzé a magyarországi nemzetiségi kérdéstről, Amerikába való kike-

rülése után egy jelentős és máig is sokak által hivatkozott munkában vonta meg a Habsburg Birodalom felbomlásának mérlegét, de aki foglalkozott állam- és demokrácielmélettel is, élesen kritikus tanulmányokat írt marxizmusról és bolsevizmusról, megírta az első világháború utáni két magyar forradalom történetét (hogy csak legfontosabb témáit említsük). (Az emigráns Jászi egyetemi katedrát kapott Amerikában, ahol a modern politikai tudományokat oktatta, és Litván könyvből is kiténik, hogy tanítványai nagyra értékelték filozófiai és történelmi tudását, valamint pedagógiai képességeit.

Jászi tudományos teljesítményét latolgatva két paradoxonnal kell szembesülni. Az egyik az, hogy szinte egész életében azon órlódott, hogy tudományos ambícióit hogyan egyeztesse össze politikai elhivatottságérzésével. A barátai-val, elsősorban Szabó Ervinnel való levelezése, patetikusan tanúsítja: Jászi kezdettől fogva vívódott azzal a felismerésével, hogy a két hivatás kizárja egymást (lásd például 40. o. és Diener Dénes József kegyetlen jellemzésében a 68. oldalon). A második paradoxon az, hogy jogászai tanulmányok után Jászit évtizedeken keresztül a szociológia tudománya vonzotta, holott tevékenysége és témaválasztásai sokkal inkább a politikatudományra predestináltak. Ennek azonban magyarországi élete során nem volt tudatában, és szakmai tájékozódási, illetve irányválasztási szempontból sem vonta le a következtetéseket.

Mit mondhatunk tehát Jásziról mint tudósról? Elvitatathatlan, hogy mint problémaérzékeny, Jászi számos politikatudományi kérdésben (nemzetiségi kérdés, forradalmak dinamikája, osztrák birodalmi államrendszer működése) úttörő jelentőségű volt, s olyan felismerésekkel gazdagította a szakirodalmat, amelyek révén olykor (például a jakobinizmus és a bolsevizmus párhuzamának felismerésében) évtizedekkel megelőzte korát. Ezzel együtt nem volt *szak*tudós, sem mint a nemzeti kérdés vagy a Habsburg Birodalom történésze, sem mint a modernizálódó társadalom szociológiai elemzője, sem mint a politikai filozófia művelője. Ebből következően nem is hagyott jelentős nyomot a korabeli *szakirodalomban*, holott könyvei a maguk idejében nagyon olvasottak

és élénken vitatottak voltak – igaz, hogy főleg a nagyközönség, nem pedig a szakmai társak oldaláról. Jászinak mint a politikai és társadalmi kérdések elemzőjének továbbá még az a gyengesége is volt, hogy – markáns politikai állásfoglalásra törekedvén – nem találta meg a témáival szembeni óvatos távolságtartást. A kérdőjeleknél és az alternatívák felvázolásánál nagyobb helyet kapnak nála az apodiktikus kijelentések és az olyan vádiratszerű ténymegállapítások, amelyekből direkt politikai következtetések vonhatók le. Ráadásul Jászi ezeket többnyire nem is abban a stílusban mondja el, amely a nehéz igazságok elfogadását más véleményen lévők számára megkönnyítené. Stílusa gyakran zavaróan harsány („zavaróan” már csak azért is, mert személye erkölcsi előkelőségével áll kontrasztban).

Az a kérdés is fölvethető, hogy Jászi úgy is mint társadalmi elemző, de úgy is mint politikai közíró rendelkezett-e azzal a fogalmi készlettel, amellyel a századforduló vonatkozó problémái reálisan és történelmileg is érvényesen megragadhatók voltak? Jászi soha nem volt marxista, de a marxista fogalomrendszer még a tízes években írott tanulmányaira is rányomta a bélyegét, legalábbis a polémia szintjén. Saját módszertan, illetve módszeres vizsgálat híján átvette a nagybirtokrendszerre és a banktőkeuralomra vonatkozó korabeli szocialista közhelyeket, annál is inkább, hogy őt e dolgok inkább erkölcsi, mint gazdasági szempontból érdekelték. Azt a kérdést, hogy a gazdasági fejlődésnek milyen reális útjai lehetnek egy olyan kelet-európai társadalomban, mint a dualizmus alatti Magyarorszáé, igazában véve még magának sem tette föl, hát még publicisztikai írásaiban. Hiszen abból a szocialista feltevésekből indult ki (a szocializmus nála nem marxista értelemben veendő), hogy ha földreformmal és más hasonló intézkedésekkel igazságosabbá válik a vagyoneelosztás, akkor természetesen a gazdasági fejlődés is a megfelelő vágányokra kerül, s mintegy automatikusan felgyorsul.

A „szaktudósnál”, aki nem volt, sokkal magabiztosabbra állítható a politikai gondolkodó. Mint ahogyan ezt Jászi egy addig ismeretlen művének első (párizsi) kiadásához írott előszavamban megjegyeztem, a magyar politikai gon-

dolkodásban Jászi összekötő láncszem a liberális Eötvös József és a posztmarxista Bibó István között.² Nem lehet elég nyomatékosan kimondani, hogy Jászi a modern demokratikus gondolkodás úttörője volt Magyarországon. Ezt a maga élelésével Ady nyomban felismerte, és ismételten hangoztatta. Jászi baloldalisága kezdettől fogva borzolta a magyar konzervatívok és reakcióskok kedélyeit, a szélsőjobbboldaliakét persze még inkább, de semmilyen stíluskritika sem fedheti el, hogy Jászi a minden embert megillető egyenlő méltóság és az individuális szabadság „ideológiusa” volt, ennyiben tehát a ma is érvényes demokratikus eszmevilág képviselője, s ennek megvalósítására törekedett a korabeli Magyarországon. S még ha ez irányban tett lépései gyakorlati szempontból bírálhatók is, ezeknél fontosabb a koncepció gondolati tartalma, amellyel szemben – ha méltányosan akarjuk megítélni Jászit – legfeljebb az a kifogás hozható fel, hogy kilencven évvel megelőzte korát. Abban bizonyára nem volt igaza, hogy „ötven percentre nem lehet demokráciát csinálni” (ezt a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatban mondogatta), de az, hogy elvei mellett kitartott már a kommün hónapjaiban is, majd a Horthy-féle fehér ellenforradalommal szemben, végül a harmincas és negyvenes években, amikor egyformán szembeszállt a jobb- és a baloldali zsarnokság igazolásával próbálkozó eszmékkel, Jászit magasan legtöbb kortársa fölé emeli. Joggal lehetett gondolni róla a nyolcvanas évek végén, hogy igazodási pontja lesz a készülődő új, demokratikus, európai Magyarországnak. Csak ha ezt elismerjük, kezdetünk (ma már tulajdonképpen érdektelen) vitát arról, hogy Jászi „liberális szocializmusa” megfelelt-e a társadalmi fejlődés úgynevezett fő irányának, hogy volt-e mögötte számottevő társadalmi kereslet, illetve „érdek”. Vegyük észre e ponthoz érkezve, hogy voltaképpen Bibó Istvánal szemben is ugyanez a kétely fogalmazható meg. S mikor ezt a kijelentést tesszük, valljuk be, nem lehetünk egész bizonyosak abban, hogy a társadalmi fejlődés mai fő iránya ki fogja-e állni az általa gerjesztett mindenféle ellenérzés kritikáját. Lehet, hogy Jászi és Bibó liberális szocializmusa naiv álmodozás volt, de az

² L. Jászi Oszkár: MARXIZMUS VAGY LIBERÁLIS SZOCIALIZMUS? Magyar Füzetek Könyvei, Párizs, 1983.

is lehet, hogy a társadalom alakulása egyszer még ezt a gondolati rendszert is „rehabilitálja”. Olyan időköt élünk, amikor nem lehetünk biztosak semmiben.

Az életmű egy harmadik megközelítése: Játszi mint politikus, illetve mint politikai szervező. Aligha kétséges, hogy Játszit ebben a minőségében érte a legtöbb kudarc, s ezt ő mindenki másnál jobban tudta. Egy nemrégiben megjelent politológiai mű³ neveltségessé akarja tenni „*a filozófus államférfi*” eszményképét, amely Játszi gondolkodásában kétségkívül megtalálható. Jegyezzük meg ezzel kapcsolatban, hogy ennek az eszménynek igenis voltak sikeres megvalósulásai a modern korban: a legkézenfekvőbb példa térségünkben és Játszi korában a cseh Thomas Masaryké. Masarykot, aki egy váratlanul győzelmet arató nemzeti mozgalomnak adott korszerű és a maga idejében nagyra tartott ideológiát, ugyanúgy nevezhetnénk sikeres Játszinak, mint ahogyan Játszi is jellemezhető úgy, hogy sikertelen Masaryk volt. A nemzetiségi miniszter Játszi államférfiúi kudarcát azonban egy olyan tragikusan kiélezett történelmi pillanat magyarázza, amelyért legkevésbé Játszi tehető felelőssé (erről többre itt nincs hely). 1918 őszét megelőzően és követően Játszi persze nem államférfi, hanem csupán politikus volt, s ebben a minőségében valószínű, hogy kudarcaiért maga is felelős, merthogy doktriner ideológusként szinte soha nem tudta azokat a koncessziókat megtenni, amelyek nélkül hatékony politikai cselekvés elképzelhetetlen. Ahogy Litván írja, Játszi „*idegenül mozgott*” a szocialista politikai tábor belső problémáiban (66. o.), mint ahogyan bizonytalanul mozgott a polgári radikális párt szervezőjeként is. A dolog lényege az, hogy Játszi személyiségénél fogva csak egy szellemi áramlatnak lehetett elindítója vagy vezére, párt jellegű politikai tevékenységre természeténél fogva alkalmatlan volt.

Ezt figyelembe véve fogalmazható meg Játszi történelmi szerepe és jelentősége. Eszméit il-

letően a modern magyar demokrácia előfutára, tevékenységében pedig egy addig formátlan és szervezetlen értelmiségi tábor szellemi inspirátora és igazodási pontja volt. Sőt érdekes módon még az 1918–19. évi szörnyű kudarc után is az maradt. A magyar progresszív fájdalomosan megvert és sok tekintetben megzavarodott táborának a két háború között ő volt az a láthatatlan tekintélye, amelyet a francia politikai nyelvben, a DON JUAN-dráma meggyilkolt kormányzójának halálában is parancsoló erejű szobrára utalva, úgy neveznek, hogy „*statut du commandeur*”. Az a tiszteletet parancsoló szobor, ami *Károlyi nem volt*.

Játszi tényleges politikai hatását persze nagyon csökkentette az a körülmény, hogy az általa inspirált nemzedéket szétfújta a XX. század történelmének szele. Ez a nemzedék szétszóródott a világban; olyan nagyságokat adott a nemzetközi tudománynak, mint a Polányiak vagy Mannheim Károly, Magyarországon viszont nem válhatott ahhoz fogható tradíció megalapozójává, mint amit a Játszi Oszkár által annyira csodált XIX. századi nagy magyar liberálisok nemzedéke jelentett. Amikorra pedig a szovjet birodalom bukása és a világ 1989 utáni fejlődése Magyarországon is egyik nappal a másikkal újra időszertűséget adott a Játszi-féle eszméknek, már sem ő maga, sem az imént felidézett nemzedék egyetlen tagja sem volt életben. A tradíció szó szerinti áthagyományozása fizikai lehetetlenség volt (kivéve talán olyan apák fiai esetében, mint Litván József vagy... Kende Zsigmond).

III. Játszi hazai fogadtatásáról

Litván roppant feketén, véleményem szerint túlságosan is borúlátóan ítéli meg Játszi utóéletét. „*Játszi 1991-es budapesti újratenetése óta is kevés jele van annak, hogy a nemzet vagy akár az ifjúság meríteni akarna tanításaiból vagy életéből*” – hangzik a könyv utolsó mondata. Nem hiszem, hogy ez igaz, még ha e pillanatban nagyon is aktívan ágálnak a színen azok, akik szeretnék Játszit újra befektetni.

De van egy olyan Játszi-probléma, amely némi-képpen hasonlít a Károlyi-kép honi alakulásához. Ez a párhuzam néhány szóban így foglalható össze: 1919 után a szélesebb magyarországi közönséghez Károlyi is, Játszi is csak az el-

³ G. Fodor Gábor: GONDOLJUK ÚJRA A POLGÁRI RADIKÁLISOKAT. L'Harmattan, 2004. – E könyv szerzője is meg van győződve, hogy egy politikai programnak csak akkor van létjogosultsága, ha csoporthoz kötődik (i. m. 142. o.).

lenforradalmi eszmék torzító tükrén át juthatott el. Ebben a tükörben Jászi Oszkár ugyanolyan nemzetvesztő és antant-cinkos volt, mint Károlyi Mihály (sőt egy füst alatt ugyanolyan „vörös” is). 1945 után a két személyiség útja szétvált, hiszen Károlyi eleinte elfogadott, s ha nem is a kommunisták oldaláról, de más baloldali politikai családokban feldicsért szövetséges volt, míg Jásziért ebben az időben – hívei maroknyi csoportjától eltekintve – senki sem rajongott. A kommunisták szemében pedig Jászi egyenesen veszélyes, kitagadni való ellenséges figura volt, akitől a szövetségeseket is óvni vagy éppen tiltani kell. A baloldali szociáldemokraták szemében Jászi egyáltalán nem volt ünnepelt személyiség, inkább olyan polgári különc, aki már a század elején is rossz irányba akarta tolni a magyar szocialista mozgalmat. Az 1945 után többségi helyzetbe jutó Kiszgazdapárt vezetőinek szemében Jászi nem volt különösebben fontos, sőt rokonszenves sem, hiszen az emigrációban Eckhardt Tibor egyik legádázabb ellenfelének számított. A parasztpártiak szemében Jászi Oszkár annak a zsidó polgári értelmiségi múltnak volt egyik megszemélyesítője, amelytől Szabó Dezső óta igyekeztek megszabadulni. (Ez a megállapítás persze ebben a formában nem vonatkoztatható se Szabó Zoltánra, se Kovács Imrere, de még Illyés Gyulára sem, akiről éppen Litván fedezte fel, hogy némi meghatódottsággal tekintett az öreg Jászi személyére. Mindamellettt figyelemre méltó, hogy Bibó István Jászival rokon oeuvre-jében Jászinak még a neve is alig fordul elő, s tulajdonképpen olyan fejtegetés sem, amely közvetlen kapcsolódásnak volna tekinthető.) A konzervatív Magyarországról ebben az összefüggésben nem is kell beszélni: *ott az 1920-ban kialakított kép változatlanul tovább élt, sőt él ma is, amint ez például Boross Péter vagy mások megnyilatkozásaiból szövegszerűen is kiderül.*

A kommunizmus évtizedeire visszatérve: a fentiekből egyenesen következik, hogy amikor végre, a hetvenes évek szellemi enyhülésének köszönhetően Jászi élesztése is lehetségessé vált, az ezzel foglalkozóknak – Litvánnak, Hánaknak stb. – Jászi pozitív képét az előző fél évszázad ferdítéseivel, rágalmaival és – ami az ötvenes éveket illeti – teljes elhallgatásával szem-

ben kellett felépíteni. Így például „nemzeti irányban” azt kellett megmutatni, hogy Jászi mennyire nemzeti volt, „haladó irányban”, hogy mennyire haladó volt, és így tovább. Jászi erkölcsileg töretlen személye erre egyenesen kínálkozott, mint ahogy életműve is a maga imponáló egységében. Az erkölcsi-szellemi-politikai rehabilitáció törekvése azonban ebben az esetben is az arckép elrajzolásához vezetett (Jászi esetében ugyan jóval kevésbé, mint Károlyi esetében). Érthető okokból nem vagy alig esett szó azokról a gyengeségekről vagy belső ellentmondásokról, amelyeknek egy tárgyilagos látéletben feltétlenül helyük van, s amelyeket Litván mostani szintézisében meg is találunk. Nem esett szó a szerző nézeteinek fokozatos változásáról sem.⁴ A Károlyi-analógiánál talán még kézenfekvőbb volna a Bibó-analógia: majdnem ugyanúgy, mint Bibó esetében, a Jászi által hátrahagyott művek és eszmék mérlegelését elnyomta az az igazságtételi buzgalom, amely olykor a szentek életének hangulatát teremti meg. Szeretném felreértesek elkerülése végett aláhúzni, hogy én személy szerint mind a két embert (mármint Jászit és Bibót, Károlyit sokkal kevésbé, de valamennyire még őt is) „szent ember”-nek tartom. Ez azonban ma már nem lehet ok arra, hogy művükkel szemben a kritikátlan elragadtatás pozícióját foglaljuk el. Bibó kétségkívül tévesen látta az 1945–47 közti politikai helyzet valóságos esélyeit, még a potenciálisakat is. Jászi politikai elgondolásai pedig, amint ezt a fentiekben már jeleztük, nem voltak gyakorlatilag jól alkalmazhatók az 1918 előtti viszonyokra, rosszul mérték fel az adott politikai és társadalmi kontextus által megszabott lehetőségeket.

Ebben a gondolatmenetben van valami lehangoló, de talán még egy jó adag igazságtalanság is, amennyiben Jászi – csakúgy, mint Bibó – a maga idejében nélkülözhetetlen szellemi élesztő volt. De tény, hogy Jászi XX. század végi recepciójába (és most már csak róla beszélünk) nagyon erősen belejátszanak azok a sa-

⁴ Gondolok itt arra, hogy Jászi öregkorára megtért a természetjoghoz, s bosszúsággal vegyes iróniával beszélt a naiv haladásfelfogásról.

játos történelmi körülmények, amelyek a róla alkotott képet 1919 után meghatározták, s amelyek még a védőiratokban is némileg félrecsúsztatták a teljes oeuvre mérlegét.

IV. Posztumusz győzelem

Tulajdonképpen nagyon örvendetes, hogy Litván életrajzi munkája, Jászi életútjának ez a lebilincselő szintézise ilyen fáziskéséssel jelent meg. Egészen 1989-ig ugyanis nemigen lehetett Jásziról mást mondani és gondolni, mint azt, hogy túlbecsülte a Magyarország előtt álló lehetőségeket, hogy teli volt illúziókkal a társadalmi fejlődés jövődjét illetően. Litván könyvéről írt elismerő recenziójában Romsics Ignác teljes joggal állíthatja, hogy Jászi saját korát tekintve háromszorosan is tévedett.⁵ 1918 őszéről és Jászi akkori föderációtervéről szólva Litván maga is olyan emberhez hasonlítja Jászit, aki „*mintha puszta kézzel akart volna megállítani egy száguldó gyorsvonatot*” (126. o.). Igen ám, de ma már tudjuk, hogy az európai fejlődés általános irányát illetően Jászi egyáltalában nem tévedett. A nyugati világban 1945 óta, s a boldogtalanabb Európában is 1989 óta az általa oly „naivan” felmagasztalt eszmék uralkodnak. Talán csak egyetlen pont van, ahol Jászi reményei és várakozásai egyáltalában nem teljesültek: ez pedig a Duna-völgyi népek egymás közti megbékélése.⁶ De tulajdonképpen Jászi ebben a kérdésben sem járt messze a fejlődés lehetséges irányától, mert hiszen az ő „kelet-európai Svájc” utópiájában az egyes etnikumok „kantonok szerint” különülnek el egymástól, más szóval értelem szerint valamenynyük külön államiságban él. Jászi talán még ebben a vonatkozásban is jobb látnok volt, mint az Európai Unió vagy az EBESZ hivatalnokai, akik minden látható kudarc ellenére továbbra is azon vannak, hogy a bosnyákokat és a szerbeket vagy a macedónokat és az albánokat egyetlen közös államba préseljék bele. Ezek a hivatalnokok sajnos nemcsak Jászit nem olvasták, hanem Otto Bauert és Karl Reinert

sem, s a Balkán pacifikálására irányuló törekvésüket egy a Jásziénál sokkal naivabb utópia ihleti, nevezetesen, hogy egy közös demokrácia állami fedele alá lehet beszorítani olyan nációkat, amelyek nem akarnak egymással együtt élni. Föltételezhetően akkor lesz megbékélés és működőképes demokrácia Kelet-Európában, amikor az illetékes játékvezetők Jászinak fentebb említett zseniális sejtését, a kantonális elválasztás gondolatát is illő figyelemben fogják részesíteni.

A XX. század végének meglepő történelmi fordulatai természetesen Jászi életének tragikus vonalát már nem tudják kiigazítani. Litván könyve azért is érdekes olvasmány, mert hősét a maga állandó kételeyével, belső vívódásaival, lelki kríziseivel mutatja be. Olyan emberként, akit ifjúkora óta az a felismerés nyomasztott, hogy föltehetően nem találta meg a saját igazi útját. Aki kezdettől fogva úgy érezte, hogy a tudomány és a politika két széke között ingadozva végül is a pad alá fog kerülni. A dyval együtt sejtette, hogy ideáljaihoz képest elátkozott országban él (lásd 76. o.), s mintha azt is tudta volna, bár ilyen formában talán sohasem mondta ki, hogy ő maga is elátkozott ember.

A késői utód azonban látja, hogy ennek az elátkozott embernek a sírján mégiscsak friss hajtások nyílnak.

Kende Péter

II

BŰNBAK VAGY BALEK BIOGRÁFIÁJA?

Hogyan lett Jászi Oszkárból történelmi *Prügelknabe*? Más szóval *bűnbak*, akin korszakok verik majd el a port? Litván György könyvéből látom, hogy Jászit egykorúan nacionalistának és antiszemitának is bélyegezték, a bűnlajstrom tehát (ismertként tételezve a többi, Jászival kapcsolatos előítéletet) tartalmazza a gonosz címkézések teljes körét.

A könyvből kirajzolódik: Jászi személye, személyisége nemigen lehetett ellenszenves. Barátságos volt, figyelmes és udvarias, inkább melankolikus, mint agresszív. Vágyona, hatalmas nincs, befolyása csekély. Gondolkodása nem volt dogmatikus, nézetei változtak – nem

⁵ Romsics Ignác: EGY „SZENVEDÉLYES LÉNYEGLÁTÓ”. *Élet és Irodalom*, 2004. február 20. – Ez a terjedelmes recenzió igen alapos elemzést ad Jászi magyarországi utóéletéről is.

⁶ Erről bővebben I. JÁSZI OSZKÁR REMÉNYEI SZÁZADOS TÁVLATBÓL. In: Kende Péter: MÉG EGYSZER A PÁRIZSI TORONYBÓL. Új Mandátum, 2003. 135–146. o.

tekinthető egyetlen „eszme” mániákusának. Munkás élete nagyobbik felét emigrációban töltötte – akár el is feledhették volna. Persze ő testesítette meg a „polgári radikalizmust”, lévén annak legjelentősebb alakja – de hát miért nem járt ki ennek a mozgalomnak annyi türelem (vagy csak annyi ellenszenv), mint akár a szociáldemokráciának?

Jászinaak számtalan cikke, számos könyve és óriási mennyiségű kéziratos hagyatéka van. A történetírás tehát nem szorulna spekulációkra, amikor a negatív Jászi-imázs dekonstrukciójára kellene sort keríteni. Csak éppen mostanáig nem kerített rá sort.

Litván György könyve nem vagy alig-alig folytat historiográfiai polémiát. Klasszikus életrajz a javából, kevés (bár lényegi) eligazító értékeléssel. Felhasználja Jászi naplóját, de nem téved pszichologizálásba, a naplót is inkább az élettörténet rekonstrukciójához veszi elő. Az ötszáz oldalas s hozzá apró betűvel szedett biográfia mentes a legtöbb életrajz terhétől, a „korrajztól”. Nem fecseél teret – mondjuk – Tisza István politikájára vagy az antant hadicéljainak bemutatására. Ugyanakkor a biográfia műfajában is impozáns, ahogyan biztos kézzel rajzolja meg Jászi környezetét: a rokonok, barátok, harcostársak, szerelmek, vitapartnerek, szalonfenntartók, professzortársak, nemzetiségi politikusok, tanítványok szinte kavarognak a műben. Néhány szavas eligazítások segítenek egy-egy kapcsolatot későbbi alakulásának jelzésében, amelyek többnyire az elhidegülés irányába mutatnak – a társaság-, sőt növekedelő Jászi inkább az elvek s így az elmagányosodás embere.

A vidéki értelmiségi családból származó, 1875-ben született Jászi nincs kapcsolatrendszer híján, amikor egyetemistaként Pestre kerül. Nem tekinthető tehát *self made* mannek. Inkább magától értetődően, mint karriervágyból keresi helyét az értelmiségi Budapesten. A jogi diploma megszerzése után némi protekcióval a Földművelésügyi Minisztérium hivatalnokává lesz. Közben – tisztviselőhöz illően álnéven – publikálni kezd. Első könyvét a millenium évében (diplomája megszerzésével egy időben) Görgey Artúr védelmében (az árulás vádját cáfolandó) jelenteti meg. Jászi itt még nem a kor uralkodó szabadelvűségével fordul szembe, ellenkezőleg, hidat kíván építeni a 67-es elit Görgey-pártisága és a közvélemény Gör-

gey-ellenessége között – komoly szolgálatot téve ezzel az uralkodó Szabadelvű Pártnak.

A *Huszedik Század*, amelynek alapításában Jászi is részt vett, ugyancsak nem indult politikai értelemben „ellenzéki” folyóiratnak. Inkább generációs alapon szerveződött, persze a csakugyan avítottá váló „akadémiai” tudományosság ellenében. Jászi a tudomány mindenhatóságát hirdette, amelynek feladata „*a jövő fejlődési irány megjelölése is*”, s ennyiben a tudománynak kellene a politikát felváltania. (Nyitottnak tűnik ez a gondolat az „*egyetlen tudományos világnézet*”, a kor dogmatikus marxizmusa irányába, de Jászi racionalizmusában nem „a” tudomány, hanem a gondolatszabadság a legfontosabb.)

Mindezt még nem fordítja szembe az egész hivatalos tudományossággal, a politika világa pedig szinte tudomást sem vesz róla. De mit is akar Jászi? Tudós lenne-e vagy inkább politikus? A dilemmát maga is megfogalmazta, s életrajzírója jelzi, hogy mindvégig a kettő között, az ideológus szerepkörében maradt.

Jászi kopernikuszi fordulata: a szocializmus és a nemzeti gondolat elfogadása és egyesítése, 1904 őszén következett be. Nem a marxista szocializmust fogadta el, ellenkezőleg, élesen elutasította az osztályharcot. Olyan kollektív, munkás-önigazgatású rendszer felé tájékozódott, mint később Németh László vagy Bibó István. (Vagyis nem értünk egyet Litván ama sommás nézetével, miszerint „*1905-ben az évszázad egész hátralévő részére szembekerült egymással a »haza« és a »haladás« eszmeiköre*” – elég még itt a századvégi rendszerváltásra utalnunk.) A nemzeti eszmeikör ekkor még nem a függetlenségi gondolattal azonos Jászinál, ellenkezőleg, a fennálló állami-birodalmi keretek elfogadását jelentené.

Az út innen eszmeileg következetes, politikailag következetlen volt a polgári radikalizmus felé. Eszmeileg a racionalizmust hirdette, a bajok fő okaként, kissé monokauzálisan, a *morbus latifundiit*, a nagybirtokrendszert határozta meg, s közismert, hogy felmérte a nemzetiségi kérdés horderejét. A politikában helyesen határozta meg első, legfontosabb lépésként az általános és titkos választójog megteremtését – de illúziói is fűződtek hozzá, illetve a „darabontkormány” idején „fentről”, uralkodói oktroj révén is elfogadta volna bevezetését, s ennek folytán a koalíció uralomra jutá-

sa idején sorsa a politikai elszigeteltség, megbélyegzettség lett.

De még nem tartották számon országháborítóként. A társadalomkutató még újabb évekig eltakarja a politikust. Cikkek özönében hirdeti nézeteit, tudományos szervezeti kereteket teremt. Hozzákezd a nemzetiségi kérdés tanulmányozásához – nemcsak a könyvtárban, hanem a „terepen”, a nemzetiségi vidékeken is. Publicisztikai hevülete érthető, hiszen érzi, hogy meggyőződését az értekező próza hideg nyelvén csak szűk körben tudná elfogadtatni. A személyes hit reformátori hevével cikkezik, tart előadásokat, utazik, szervez, szerkeszt. Híveket szervez, és gyarapítja ellenségei táborát.

A politikust csak szunnyad Jásziban. Szeretné megkeresni azt a létező pártot, amelyre rákapcsolhatná a maga nézeteit, elsősorban az általános választójog megteremtését. Tájékozódik az 1910-ben létrejövő Tisza-féle Nemzeti Munkapártról is (amelyet persze Tisza háttérbe szorításával képzel el), végül 1911-ben a valóban a demokratizmus felé nyitó Justh-féle Függetlenségi Pártban reméli megtalálni a szövetségést. A függetlenségi gondolat elfogadásával válik teljessé Jászi elismerésre méltó politikai koncepciója: demokratizmus (s vele a nemzetiségi kérdés remélt megoldása), nemzeti szempont (a dualizmus rendszerének legalábbis fellazítása) és a szociális gondolat (földreform). Végül, újabb évek múltán, Károlyi Mihályban találja meg azt a politikust, aki nézeteit majd vállalja. Az ideológus – majdnem későn – politikusra talált.

Ahhoz képest viszont, hogy Jászi mennyire keresgélt a politikában, s új és új igazodási pontokat talált a tudományban is, nézeteit túlzott határozottsággal képviselte. A kor tudományos, főként tudománynépszerűsítő prózája is tele van szecessziós burjánzásokkal, túlzó megfogalmazásokkal, polemikus kiszólásokkal – s Jászi e téren korának gyermeke maradt. A progresszió táborának különválásai ideológiai téren a kívánatosnál élesebben kirajzolódtak, ugyanakkor nemigen vezettek hidak a szocializmus, a radikalizmus és a liberalizmus között. Litván inkább szükségyszerűnek látatja e fejleményt, magunk kritikusabbak vagyunk a századelő e táborbeli embereinek mulasztásaival szemben.

Az önmeghatározás igényéből fakadó elszigetelődés Jászinál ahhoz a politikai hibához vezetett, hogy kicsiny táborának radikális pár-

tot alapított. Litván bizonytalan abban, hogy milyen motívumok vezethették Jászit pártja 1914. júniusi létrehívásakor. (Jászi élete legnagyobb hibájának tekintette.) Talán az indította erre, hogy 1915-ben, immár az 1913-ban kibővített választójog alapján, választások lettek volna esedékesek. A korban új pártot általában a választások előtt egy évvel alapítottak. Kérdés persze, hol szerezhettek volna Jásziék mandátumot (és persze pénzt a választási küzdelemhez) – mindez még kutatásra vár.

Jászinak ekkori, a nemzetiségi kérdéssel kapcsolatos publikációiról Litvánt idézhetjük: „*Liberális-demokratikus utópiájában lebecsülte a szemben álló nacionalizmusok szívtósságát és erejét, s túlbecsülte az évszázados együttélés által teremtett kohéziós erőt.*” Illúziói kialakulásához éppen az járulhatott hozzá, hogy nem csak a könyvtárszobában dolgozott: Erdélyben és a Felvidéken érzekelte, hogy a nemzetiségiek agrárnépessége kitapinthatóan nem állott „egy emberként” középosztályaik, illetve értelmiségük nacionalista programjai mögött. Maguk a nemzetiségi politikusok pedig Jászi előtt mérsékeltbnek mutatkoztak; óvatosságból is, politikai taktikából is nem fedték fel igazi céljaikat. A nemzetiségi kérdés súlyát tehát Jászi felismerte, jelentőségét azonban nem. A háborút ellenezte, de megnyerését remélve nem gondolt a Monarchia, illetve Magyarország felbomlására.

Jászi a háború utáni, a német győzelem nyomán kialakuló *pax germanicával* számolt, s ennek kedvező variánsát remélte megtalálni a Naumann-féle *Mittleuropa*-tervben. Ezért Jászit többen már egykorúan elmarasztalták, mi Litvánnal egyetértve több méltánylást tanúsítanánk németbarát álláspontjával szemben. Alternatívákent akkor, 1915-ben, csak a térség orosz megszállása kínálkozott. Két év múlva Oroszország ugyan összeomlott, három év múlva a Monarchia mégsem élte túl háborús vereségét. Jött a felbomlás s vele együtt a forradalom.

Jászi Oszkár forradalom alatti tevékenysége ismertnek mondható, s új forrásanyag híján a biográfia sem tud ehhez sokat hozzátenni. Itt viszont túl kell lépnünk az életrajzon ahhoz, hogy Jászi bűnbakképződésének (külön) történetét megérthessük. Egyszerűen arról van szó, hogy éppen a történelmi Magyarországot menteni próbáló Károlyi-kormány s így Jászi minisztersége alatt ment végbe a történelmi Magyarország felbomlása. Miközben ők a

háborús vereség csődtömegét akarták menteni, nem sokkal később kikiáltották őket a csőd előidézőinek. Közel egy évszázados távlatból könnyen átlátható a csúsztatás, amely persze nem kizárólag tudatos manipuláció eredménye. Az egykorú kiábrándulásra (Károlyi nem hozott eredményt, békét, nem őrizte meg az integritást) könnyű volt ráépíteni az „ők a bukási okozói” mítoszt. A háborús cenzúra évei utáni sajtószabadság csak felerősítette a kiábrándult hangokat – megnyílt az út előbb a bolsevizmus eszmei térhódítása, utóbb hatalma, majd az ellenforradalom előtt.

A Károlyi-kormány mulasztásai, tétovázása jogossá teszi a kritikát is. A túldimenzionált „elmulasztott lehetőségek” mítosza azonban a mai napig él. Érdekes módon a két háború között talán nem is annyira Károlyi, mint inkább Jászi felelősségét („bűnösségét”) sikerült meggyökereztetni a közvéleményben. Hozzájárulhatott ehhez Károlyi, az arisztokrata és Jászi, a zsidó intellektuel társadalmi különbsége. Jászi lett Károlyi „rossz szelleme”, mozgóatója. Mindez pedig az előző két évtized (1898–1918) éles vitáira mint előzményre épült – amikor is kettejük közül Jászi *valóban* régebben és következetesebben képviselte Magyarországot megújításának programját.

Hátravolt még a feketeleves. A Károlyi-emigráció és a kisantant 1919 utáni kapcsolataira gondolunk. Jászi, teljes jóhiszeműséggel és naivitással, demokratikus államoknak akarta tudni a kisantantot, segítséget remélt tőlük az „októbrista”, demokratikus rendszer magyarországi restaurációjához. Ellenszolgáltatásként lemondtak volna Trianon revíziójáról, illetve beérték korrekciós ígéretekkel. A nagyhatalmi konstellációk figyelembe nem vétele eleve irreálisá tette a tervet, amelyből nagyhatalmi támogatással is csak a kisantant bábállamként vegetáló Magyarország születhetett volna meg. Jászi *politikai* pályájának mélypontja a bécsi emigráció. (Érdekes, hogy ekkor születik viszont legjobb könyve, a félig emlékirat *MAGYAR KÁLVÁRIA – MAGYAR FELTÁMADÁS.*) Jászi magánélete is mélyponton van: válás, szerelmi zűrkök, anyagi gondok, (többnyire pszichoszomatikus) betegségek, ideg-összeroppanás közeli állapot, lényétől idegen gonosz publicisztikák, emigrációs torzalkodások. Politikai realitásérzéke ebben a helyzetben csődöt mond, amikor a kisantantnak nagyon is meg-

felelő, konszolidálódó Horthy-rendszer helyett magukat kínálja fel. S mindez ismertté válik Magyarországon is. Betetőződik Jászi elszigetelődése a hazai közvéleményben. Ne legyenek illúzióink: Jászit a húszas években, ha a kisantant hatalomba helyezi, egy demokratikus szavazáson kibuktatták volna.

A Károlyi-emigráció politikája az 1920-as évek közepére csődöt mondott. Károlyi a kommunisták irányában tájékozódott, Jászi kitarított a „Horthy és a bolsevisták közötti októbrista lavírozás” mellett, de ezzel az emigrációban is elszigetelődött. Politikai tevékenységre nem nyílt tér. Maradt a tudományos pálya, komoly lehetőségként az amerikai egyetemi tanárság. 1925-ben Jászi Amerikába, Oberlin főiskolájára került, s haláláig ott is maradt.

Nem hosszú epilógus következett. Noha Jászi mozgalmas élete véget ért, az életrajz csaknem fele foglalkozik az amerikai idősakkal! Jászi ugyanis újra magára talált. Levezés révén részt vett az emigráció mozgalmában, szervezte (volna) Károlyi Mihály amerikai útját, Magyarországra is küldött tanulmányokat, Amerikában is sokat publikált, egyetemi foglalkozásai mellett amerikai vendégelőadói körutakat tett. Kedvére volt ez az akadémiai életforma, alkotó energiája visszatért. Egy fél-éves ösztöndíj segítségével Bécsben gyűjtött anyagot fő műve, az egy év múlva elkészült *A HABSURG MONARCHIA FELBOMLÁSA* megírásához. (1929-ben jelent meg.) Jászi tevékenységét a bécsi időszakban az ottani magyar követség, majd a washingtoni kísérte megkülönböztetett figyelemmel.

A magyar nyelvű polémiák folytatódtak, 1930-tól már nyíltan Károlyi Mihállyal, illetve az ugyancsak a bolsevizmus felé közelítő fiatalabb nemzedékkel. (Érdekes lenne Jászi emigrációs korszaka magyar és angol nyelvű publikációinak arányát megállapítani – alighanem a magyar nyelvűek vannak többségben.) Jászi minden idegszálával Magyarországhoz kötődött, aktuális politikai kihívások nyomán írta legjobb történelmi-politológiai elemző tanulmányait. A főként a kommunista világnézettel folytatott vitákat (amely publicisztikája mellett levelezését is áthatotta, személyes elszigeteltségét is fokozta) lassan az antifizisza küzdelem szervezése váltotta fel – ami annak egységét illeti, nem sok sikerrel. Azután az ismerősök mentése, amerikai befo-

gadtatásának segítése következett. 1942-ben Jászi nyugdíjba ment, de – elsősorban anyagi okokból – tanári és vendégtanári tevékenységét nem hagyta abba. 1947-ben látogatott utoljára Közép-Európába, hosszú időt töltött Magyarországon. Elborzadt a szlovákiai magyarokat ért atrocitásokon, aggódva látta a kommunizmus felé tartó Magyarországot. Csak erkölcsi kitarást tudott ajánlani. A nyolcvanadik életéve felé tartó Jászi egyedül maradt. Új, rokonszenvező csoportra talált még a fiatal magyar baloldali emigránsok *Látóhatár* című folyóiratában. Esméi tehát az utolsó évtizedekben már alig változtak: a bolsevizmus és az ellenforradalmi Magyarország tévútjai között tartotta fenn a radikális demokrácia októberi programját.

Amíg Németh László főként balról kapott pofonokat, s jobbról nem védték meg, mert utóbbiak „harmadik utasnak”, szocialista-kollektivistá gondolkodónak tartották, addig Jászi főként jobbról kapott pofonokat, s balról nem védték meg, mivel részben kortársai is, főként pedig a fiatalabbak, „balról”, a bolsevizmus felől próbálták előzni, „meghaladni”. Védtelenül, védtelenül, egyedül maradt. Beteljesedett sorsa a *Prügelknabe*, a bűnbak szerepében.

Mіндеzt magunk gondoljuk így a biográfia olvasása során. Litván György műve – mondja a szerző – „egyszerűen életrajz kíván lenni a szó eredeti értelmében”. Elsősorban a naplók és a fennmaradt levelezés segítségével teret szentel Jászi magánéletének is, tehát nem politikai életrajzot, hanem teljes körű biográfiát kapunk. Elismeréssel kell adóznunk annak, ahogyan a szerző az előadásban az egyes fejezeteken belül zökkenők nélkül átvált a magánéleti és közéleti részek között: ezzel fenntartja az érdeklődést hőse iránt. Egyedül a szorosabban vett eszmetörténeti elemzések hiányoznak: Jászi viszonya kora szellemi áramlataihoz. Kétségtelen viszont, hogy e szempont bekapcsolása szétfeszítette volna a munka kereteit.

Utaltunk már arra, hogy Litván kevésbé értékeli-magyarazza (és véggépp nem mentegeti) Jászi életútját, s e megoldással egyetértünk. Jászi ugyanis nem rehabilitációra szorul, hanem inkább a feledéstől kell megmenteni. Vaskos, fontos, megkerülhetetlen könyv született róla. Vaskos könyv, sokára fog hatni. De hatni fog.

Gergely András

A SZÉP LAZÚR, A RÚT HIGANY ÉS A GONOSZ KIS KOBALT

Victoria Finlay: *Színek. Utazás a festékesdobozban*
Fordította Tábori Zoltán

HVG KÖNYVEK, 2004. 431 oldal, 3700 Ft

„A sáfrány a végzetem”
(Donovan)

Izgalmas vállalkozás könyvet írni olyasmiről, ami a valóságban nem létezik. A színérzet szubjektív tudattartalom csupán, a szemünkbe érkező fénysugarak hullámhosszuknak megfelelő színes ingermintákat vetítenek a retinára, s a tárgyak felületéről szemünkbe jutó energiát érzékeljük színélményként. A színek felismerését gyermekkorunkban tanuljuk meg, és szellemi leépüléssel akár el is veszíthetjük ezt a képességünket.

Színek kétféleképpen keletkezhetnek. Fizikai úton, a spektrum látható tartományába eső elektromágneses sugárzás révén jön létre a *fényszín*, *festékszín* pedig kémiai eljárással nyernek a természetben található földből, növényekből, ásványokból és vegyi úton előállított szintetikus anyagokból. A szociálintropológiai érdeklődéssel megáldott művészeti újságíró, Victoria Finlay könyve, a SZÍNEK, a természetes alapanyagú festékek felfedezéséről és felhasználásuk történetéről szól. Bár műve megírásához a szerző számos szakkönyvön rágta át magát, és a festékek történetét kutatva beutazta a fél világot, az olvasó mégsem tudományos művet, hanem antropológiai érdeklődéssel, de újságírói eszközökkel megírt könyvet tart a kezében. Ez a tény azonban nem von le semmit a szerző érdemeiből. Finlay nem törekszik a természetes alapanyagú festékek rigorózus rendszerezésére, kronológiai idősorba állításukra, őt az emberek érdeklik, s ezt az előszavában be is vallja: „A fejezetekbe némi szakelméletet is csempésztem, de senki ne keressen részletekbe menő taglalásokat a színharmóniáról vagy a festékek vegytanáról. Ez a könyv inkább történeteket, anekdotákat, elbeszéléseket, élményeket sűrít magába a színek felfedezésének kalandjáról.” És ezt kiváló beleérző képességgel teszi, a SZÍNEK-kel különös, „festékesdoboz” körüli pikareszk utazásra csábítja olvasóját.

Az első embertől fennmaradt színalkotások

tizenöt-húszezer évvel ezelőtt keletkeztek, míg az első fennmaradt írásos emlék közel három-ezer éves: a londoni British Museumban látható az i. e. VII. századból származó agyagtábla, melyen az indigó festékreceptje olvasható. Az ókori görögöknél Püthagorasz, Arisztotelész és Platón már a színek közötti összefüggéseket is keresték. Goethe behatóan foglalkozott színelmélettel, és Schopenhauertől is született színekkel foglalkozó tanulmány. A magyar olvasók ugyan nincsenek elkényeztetve e témában, de a színekről szóló könyvek azért nem példa nélküliek a hazai könyvpiacra: a Bauhaus egykori tanárának, Johannes Itennek A SZÍNEK MŰVÉSZETE című színelméleti alapműve rövidített, majd teljes kiadásban is megjelent magyarul (Göncöl, 2000), Judith Miller SZÍNEK – KLASSZIKUS ÉS MODERN LAKBERENDEZÉSI STÍLUSOK SZÍNVLÁGA (Park, 2000) című igényes, szép kivitelezésű könyvét is ismerheti a téma iránt érdeklődő olvasóközönség, az öltözködési stílusok színvilágát elemző STÍLUSKALAUZ (Park, 1996) pedig a divat felől közelít a színekhez. Victoria Finlay könyve azonban egészen más, nem színelmélet, nem képes enteriortörténet és nem is gyakorlati öltözködési tanácsadó, *színes* történeteivel egy eleddig ismeretlen, titokzatos világba invitálja a magyar olvasót. Könyvének műfaját leginkább festéktörténeti szinantropológiaként lehetne meghatározni, mert színeivel arról mesél, hogy adott történelmi korokban a festékanyagok előállítása s a festékek és színek funkcionális használata miként is kötődött az emberek mindennapi életéhez. A SZÍNEK-et olvasva, titkokkal terhelt izgalmas világba lépünk, a festékek birodalmába, ahol olyan történetekkel találkozhatunk, amelyek „...egyaránt szólnak szentről és profánról, nosztalgiáról és úkeresésről, titkokról és mítoszokról, luxusról és textusról, pénzről és pénztelenségről, anyészetről és méregről, kegyetlenségről és kapzsiságról...”.

Némileg zavaró, hogy könyvén alapvető elvi tisztázatlanság húzódik végig: bár SZÍNEK a címe, következetesen nem tesz különbséget a szín mint *fenomén* és a színek előállítására használt *festékanyag* között, mely a színt megjeleníti, s ami könyvének valódi témájául szolgál. A külön fejezetekbe sorolt tizenegy szín (okkerpiros, fekete és barna, fehér, vörös, narancsszín, sárga, zöld, kék, indigókék, bíbor) kiválasztásával a legősibb időkig nyúl vissza, s ily

módon fűzi kronológiai szála a festékek történetét. Némi következetlenségre vall, hogy a színek között átfedés van: a vörös és a bíbor nem érdemelne külön fejezetet. Hasonlatos volt az előállításuk is, mert a vörös valamennyi árnyalatát – így a bíbort is – állati eredetű alapanyagokból nyerték hajdanán, és két fejezetben tárgyalásuk alig nyújt többletinformációt az olvasónak. A szerző színpreferenciáját jól láthatóan nem tudományos szempontok vezérelték, olvasóinak sokkal inkább az általa leginkább kedvelt színekről mesél, melyek ma is használt természetes alapanyagaival utazásai során közelebről is megismerkedhetett, vagy érdekes történeteket talált róluk könyvtárak mélyén, letűnt korok festéktörténeti leírásai-ban. A színekhez való személyes kötődésének tudhatók be merész időbeli kalandozásai is, könyvében nemegyszer évszázadokkal ezelőtti történetek fonódnak össze saját utazásai során szerzett élményeivel, különös időszövedékbe fonva ezzel a múlt és jelen eseményeit.

Könyve „kalauzának” bevallottan is Cennino d’Andrea Cennini IL LIBRO DELL’ARTE című művét tekinti, amely az egyik legnagyobb hatású késő középkori festészeti kézikönyv volt, és Finlay mindvégig hivatkozik is rá. Bár helyenként talán túlságosan szertéágazó, bonyodalmas történetei miatt a SZÍNEK nehezen strukturálható, a tizenegy szín története azért jól kivethetően három témakörre osztható. Legátfogóbban a természetes eredetű *festékanyagokkal* foglalkozik, ezek lelőhelyeivel, ki-termelésükkel és festékké alakításuk technológiájával. Kisebb hangsúllyal ugyan, de érdekes történeteivel informatívan ismerteti meg olvasóját a *festékanyagok felhasználásával*, s csak érintőlegesen, mintegy utalásjelleggel avat be a színek jelentésébe, a *színszimbolika* kultúrtörténetébe.

A szövevényes történeteivel leginkább egy képzeletbeli labirintushoz hasonlatos könyv nem könnyű feladat elé állítja a festékek birodalmában járatan olvasót. Ugyanis előzetes szántani ismeretek hiányában, első olvasatra kaotikusnak tűnnek a festékanyagok forrásai, melyek csak a könyv figyelmes végigolvasása után rakosgathatók rendszerbe. Így megkülönböztetünk földalapú, növényi alapú, ásványi és egyéb bányászott anyagból előállított, valamint állatokból kivont természetes alapanyagú festékeket, melyeket kizárólagos-

san használtak színezésre egészen a XIX. század végéig, mikortól is a szintetikus festékeket tömegméretben kezdték előállítani. Talán szerencsésebb lett volna már a könyv elején, az előszóban megismertetni az olvasót ezzel a felosztással, mert erre a vázra már könnyűszerrel felfűzhető a festékek története, míg ennek nem ismerése némi kuszaságot és áttekinthetlenséget okoz.

Mivel a könyv igazi „főszereplői” nem is annyira a SZÍNEK, mint inkább a festékek és a velük valami módon kapcsolatba került emberek, érdemes kicsit közelebből is megismerkednünk a főbb szereplőkkel, hiszen a természetes festékanyagok „feltalálása” és használatuk az idők kezdete óta összefonódott az emberiség történetével. Victoria Finlay – alaposan kihasználva egyéves ösztöndíját – a világ legeldugottabb zugait is felkereste, hogy végigkaulozolja olvasóit azokon a helyeken, ahol hajdanán és ma is előállítják azokat a festékanyagokat, amelyekből az emberi leleményesség színeket varázsolt.

Föld körüli utazását Ausztráliában, az egyik legősibb festék hazájában kezdte. A földből kivont *földfestékeket* emberemlékezet óta használják, mivel olcsó, és mind víz, mind olaj alapú színezésre alkalmas. Közülük az *okkerpiros* földrög formájában ma is fellelhető Ausztráliában, a barlanglakók rituális sziklarajzaikhoz több ezer évvel előzött is használták már, s ma is a turisták által lázasan keresett ausztrál naív festmények kedvelt narancsszínének alapanyaga. A földfestékek legtitokzatosabbja talán a *szeladon*, a híres kínai *mi sze* („titokzatos szín”) porcelánok mázának alapanyaga volt, melyet a kínai hegyekben bányásztak. A titokzatos színű, repedt mázú zöld cserepedények a kínai cserekereskedelem legértékesebb darabjainak számítottak hajdanán. Faközöld színe nem gyakorol azonnali hatást a befogadóra, de rejtélyes módon, kitörölhetetlenül megragad az emlékezetben – állítja Finlay, aki Kínába utazott, hogy saját szemével láthassa e titokzatos porcelánokat. S ha már ott járt, megismerte azt a kiváló minőségű kínai fekete tust is, amit *koromból* fenyőrózák, olaj és lakkgyanta elégetésével nyertek, s amely a színes képeknél jóval értékesebb „*kínai intellektuális festészet*” alapanyagául is szolgált. A Holt-tengerből származó olajos bitumenből, az *asphaltumból* készítették azt a barna földfestéket, amely lelőhelyé-

nek egyedisége miatt bírt ritkaságértékkel. A föld földfestékek előállítására alkalmas ásványi kőzeteket és más anyagokat is rejt magában, és Victoria Finlay, ha nagy nehézségek árán is, de felkereste Afganisztán Szare Szang („*a kő lelőhelye*”) hegységét, hogy kézbe vehesse a *lazúrkövet* (lapis lazuli), egy letűnt világ legdrágább festékének, Michelangelo kedvenc színének, az ultramarinkéknek ásványi alapanyagát. Ősi festékanyagok számított a higanybányákból kitermelt és gyűlékony kén hevítésével hígított tömény *higany* is, melyből ily módon kora egyik legdrágább festékét, a cinóbert nyerték. Előállítását már az ókorban is ismerték: Plinius leírta az ő korában sárkányvérnek nevezett festék keletkezésének mitológiáját, miszerint az elefánt (nehézhigany) és a sárkány (gyűlékony kén) küzdelméből és a harcuk során egymásba keveredő vérükből keletkezett a festék. Az Észak-Angliában a XVIII. században bányászott *grafit* is igen drága volt a maga idején: olyan értékesnek számított, hogy a munkások esténként csak úgy hagyhatták el a grafitbányát, ha meztelenre vetkőztek, és megmotozták őket. A régmúlt két legveszélyesebb festék alapanyagának az ólom és a kobalt bizonyult. Fehér festéket többféleképp is elő tudtak állítani (kvarc, alabástrompor, kréta, rizs), de a legjobb minőségűt mindig is *ólomból* nyerték, s a legkiválóbb festők, különösen a németalföldiek, évszázadokon át csak ezt használták. A római korban Rhodoszról származott a legjobb minőségű ólom, Plinius a TERMÉSZETRAJZ-ban még a gyártását is leírja, és már akkor utal az ólom emberi szervezetre való káros hatására is. A legtöbb *kobalt* a hajdani Perzsia (ma Irán) bányáiból származott. Mivel a kobalt olyan fém, amely hajlamos arzénnal társulni, ez a tulajdonsága igen veszélyessé teszi az ember számára. Ezért is nevezték el a gonosz kis manókról koboldnak, s a belőle előállított festéket koboldkéknek.

A földfestékek is érdekesek, de a könyv szerzőjének kedvenc anyagai a növényi származékok, ezekről mesél a legtöbbet és a legnagyobb élvezettel. A XIX. század közepéig, míg szintetikus anilinszínezékeket nem kezdtek gyártani, a földfestékek mellett növényi eredetű festékeket állítottak elő nagyobb mennyiségben, közülük is legismertebb volt a *buzér* és az *indigó*, ebből a növényből állítják elő még ma is a „*legtökéletesebb színű*” sötétkék festéket, melyet

Európában egy *festőcsülleng* nevű, kevés indigót is tartalmazó növényvel próbáltak helyettesíteni, de kékjét össze sem lehetett hasonlítani a valódi indigó színével. Hangszerfestésre két növényt is használtak hajdanán: a *sárkányvörét* egy Indonéziában és Jemenben honos különleges fa nedvéből nyerték, melynek színpompás gyantáját kizárólag fa hangszerek festésére használták. Ritka és igen drága festékanyag volt. A rózsaszín gyökerű apró cserjéből, a *buzérből* nyert élénk narancsvörös festékanyagot szintén használták hangszerek festésére, de a buzér egyben olyan különleges növény, amely a vörös, a kék és a sárga színt egyaránt magában rejt, így a textíliák festésénél igen „sokszínűen” volt használható. A *sáfrány* nemcsak Donovant a híres dalában, de Victoria Finlay is lenyűgözte olyannyira, hogy mindkét mai termelőhelyére elutazott, hogy személyes élményként élhesse meg a „sáfrányarast”. A sáfrány még ma is a legsokoldalúbban felhasználható növény, egyben a világ egyik legdrágább fűszere is. Hatalmas sáfránymezőkön termesztik Spanyolországban, de legtöbbit Iránban, ahol – gazdasági okokból – nemrégiben újították fel a már-már feledésbe merült sáfránytermesztés ősi mesterségét. Irán után távol-keleti helyszínek felé vette útját a szerző. Mivel főleg Kambodzsa és Thaiföld erdeiben gumifából csapolják, volt idő, mikor az élénkcsárga festéket adó *gumigyantát* volt a legveszélyesebb előállítani. 1980 táján a vörös khmerek miatt beszerezhetetlen volt, a nagy nehézségek árán Kambodzsból és Vietnamból érkező szállítmányok pedig teli voltak becsapódott lövedékekkel – ezt a vidéket indult megnézni Finlay.

Az állatokból előállított festékek közül mind a kermesztetű, mind a bíbortetű a ritka és igen drága bíborszín előállítására használatos rovar volt. A *kermesztetű* az ókori Perzsiában, Mezopotámiában, majd jóval később Törökországban volt ismeretes. A *bíbortetűt* Közép-Amerikában használták az indiánok, majd Kolumbusz felfedezése után Spanyolországba került át, ahol sokáig mélyen őrizték a bíborfesték előállításának titkát. A rovarokat fügekaktuszokon felnevelik, majd különböző technikákkal (kinyomják, kiöklendeztetik, ecettel teli kádba fojtják) kivonják belőlük a bíbor alapanyagát. Újabban a bíbortetű-tenyésztőknek már az állatvédő szervezetekkel is meg kell küzdeniük.

A szépiafestékből előállított barna tinta abból a sötét folyadékból készült, amelyet a *tintahal* védekezésül választ ki magából. Az újkorban, mikor olasz hangszerkészítők próbálták újra felfedezni a Stradivari hegedűk csodálatos barnásnarancs árnyalatát, többek között *ökörvér* hozzáadásával is próbálkoztak – ezt abban az olasz városkában tudta meg a szerző, amelyben hosszú ideig Európa-szerte híres hegedűket készítettek.

Lehet-e a természet adta festékanyagoknak lelük? Ostobaságnak tűnhet, de környezetük beavatottjai szerint némely festékanyag mintha különös belső erővel, lélekkel bírna: ha „bajt” érzelnek a környezetükben, nem hagyják megtalálni magukat, vagy „megtagadják” festékké alakításukat. Megmaradnak önmaguknak, mintha csak érzelmekkel és akarattal bíró individuumok volnának. Finlay különösen izgatta ez a dolog, mert több szakkönyvben is talált erre utalást, és utazásai során nyomába eredt e misztériumnak. Többek között ezért is ment el az afgán hegyekbe, Marokkóba és Mexikóba. Sajtát élményeiből és olvasmányából két ilyen önféjű, „renitens” anyag titkába avatja be olvasóját. A 90-es évek elején Afganisztánban, a tálibok uralma alatt felfigyeltek a bányászok arra, hogy a Szare Szanghegység kincse egyre csak apad, s egy idő után – amire addig még soha nem volt példa – valamennyi tárna kényszerűen leállt. „...*maga a hegy tiltakozott így a rezsim ellen*” – súgták egymás közt az afgán bányászok, s nézetük, miszerint „*a lazúrkő irtózik az elnyomó rendszerektől*”, mai napig kitörölhetetlenül meggyökeresedett az ott élők fejében. Az *indigó* sem hajlandó ám bármire, nem véletlen, hogy mióta az ember ismeri ezt a növényt, mindig is rejtélyesnek találta. Ehhez hozzájárulhat az a különös, festékanyagok között egyedülálló tulajdonsága is, hogy nem a festőkádban színez: a textil akkor nyeri el csodálatosan kék színét, amikor az anyagot kiemelik a levegőre. Egy indigóról szóló festéktörténeti könyv teljes fejezetében foglalkozik a „*makrancos festőkád*” esetével, mely valamennyi indigót termelő nép hiedelemvilágában felbukkan különböző változataiban. Jáván azt tartják: „*a festék depressziós lesz*”, ha feszültséget és békétlenséget érzékel a környezetében, a marokkói Magas-Atlasz-hegységben élő asszonyok hite szerint egyetlen dolog segít csak, ha a festőkádban az indigó nem akar en-

gedelmeskedni: „*égbekiáltó hazugságokat kell mondani neki*”, akkor mérgében megköt. Egy mexikói textilfestő asszony pedig személyesen mesélte el Victoria Finlaynek azt az esetét, mikor éppen gyapjút festett indigóval, és egy csapat japán turista benyomult a műhelyébe: „*Hangosak voltak, csattogtatták a fényképezőgépeiket, és azután csinálhattunk bármit, a festék nem kötött meg.*” A festékekkel való foglalatosság misztériuma talán arról a bensőséges, de mára már megszakadt kapcsolatról is szól, ami az embert a természettel s így ezekkel az anyagokkal is összekötötte. A festékkészítés is egyre inkább csak egy szakmává válik, s a szintetikus változatok korában az ember lassan már a festékek ősi anyagától is elidegenedik. A „makrancos” önféjük pedig csak azoknak hajlandók engedelmeskedni, akik fontosak számukra, mert még értik a közös titkukat.

Ha a SZÍNEK történeteiből az embert mint a festékek előállítóját, használóját, netán elszenvedőjét állítjuk a középpontba, kibonthatók azok a tevékenységek is, amelyekre a festékeket felhasználták az emberiség története során. Míg az anyagok előállításának technológiai és vegyi eljárásai nem mindig hozzák lábba az olvasót, addig a festékek felhasználásáról szóló történetek, melyek emberi sorsokhoz, az emberi természet nemritkán különös megnyilvánulásaihoz, tévedéseihöz, balfogásaihoz kötődnek, a könyv leglebilincselőbb részei. Victoria Finlay különösen jó érzékkel és élénk fantáziával képes olyan történeteket rekonstruálni a múltból, amelyek hiteles forrásokkal alátámasztva valóban megtörténtek, vagy akár „megtörténhetek volna” úgy, ahogyan ő azt olvasóinak elmeséli. Jó példáját adja ennek az 1492-ben Spanyolországból hajón menekülő, kiűzött zsidók kálváriájának leírása, akik aztán Itáliába menekülvén a hangszerek színével kísértelmeztek. Történetük miniatűr kormetszetként is felfogható. Jó újságírói vénájának köszönhetően a szerző könnyen teremt kapcsolatot idegen emberekkel, szóra bírva őket akár a leghetetlenebb helyzetekben is, és képes bensőséges viszonyt kialakítani interjúalanyaival. A könyv feledhetetlen fejezetei közé tartozik afganisztáni utazása, melynek során nyomortól és reménytelenségtől megkeményedett férfakkal szóba elegyedve ismerkedik a lazúrkő rejtelmével, s ezek a zord bányászok végül legbensőbb titkaikat mesélik el neki.

Néhól zavaró ugyan, hogy túlságosan „rátelepszik” a könyvre, nagyon „beleírja” önmagát, utazásainak apróbb részleteit is, megterhelve az olvasót magánélete érdektelenebb eseményeivel, de szerencsére ez csak ritkán adódik. Finlay történeteiből érzékletesen bomlik ki, hogy az idők során mi mindenre is használták a festékeket.

A ritkaságértékkel bíró drága festékanyagok ókori hajók rakományai voltak, és a Selyemút féltett *csereskereskedelmi árucikkeiként* szállították őket nyers állapotban, festéknek feldolgozva vagy festett áru formájában, értékes árukért cserébe. A kínaiak mindig is áhítoztak a perzsa koboldkékre, és a szintén ritkaságszámba menő zöld szeledon mázas porcelánokat küldték érte. De értékes szállítmányak számított a sárkányvér vagy a sáfrány is. Nem véletlen, hogy a Harvard Egyetem egy festéktörténeti kutatásának hipotézisét így fogalmazták meg: „*A festékek története az ősi kereskedelmi utak története.*” Festékalapanyag *tartós értéként* való felhalmozásának példájaként említi a szerző az afgán heggyekben bányászott lazúrkövet, melyet nehéz időkben az afgán közepposztály ma is tartós értéként halmoz fel arany helyett. Az ausztráliai okkerpiros értékét jelzi, hogy még „okkerháború” is kitört érte a XVIII. században a bennszülöttek és az újonnan érkezett telepesek között, s mind a mai napig a bennszülött lakosság cseréértéként használja: dohányhoz, kagylóhoz és piturilévelből nyert erős kábítószerhez juthatnak érte. A festékek különböző *dolgok megfestésére* használatos anyagként talán mindig is a legfontosabb szerepet töltötték be az ember életében. A *testfestés* legtöbbször rituális vagy harci eseményekhez kötődött, s az antropológia történetében számos törzs életében találkozhattunk vele szertartásaik és beavatási ceremóniáik részeként. Hajdanán harci események előtt is gyakran alkalmaztak testfestést, Finlay három példát is hoz: Caractacus király és brit harcosai csüllengből nyert kék festékekkel mázolták be testüket a betolakodó rómaiakkal vívott elszánt csatáik előtt, ami félelmetlőtvé tette a megjelenésüket. Fennmaradt krónikákból tudjuk, hogy a rettenthetetlen Boadicea királynő is indigókékre festett testtel vezette harci szerkerét. A félelmetes megjelenésen túl a csüllengnek és az indigónak van még egy titka: nagyon erős összehúzó hatással rendelke-

zik a festett testfelületre, így sebesülés esetén csillapítja a vérzést. A testfestést az ókori Rómában is nagyon kedvelték: győztes gladiátoraitak cinóberrel pingálták ki. Bennszülött népeknél az *arcfestés* rituális célokból történő használata is közismert, és szertartásaiknak mindmáig használatos eszköze. Az arc festésének minden korban az individualitás hangsúlyozása, a meglévő szépség kiemelése vagy éppen a csúnység eltüntetésével a szépség illúziókeltése is volt a célja. Bár csak a leggazdagabb nők engedhették meg maguknak, a vörös és bíbor kozmetikumként való használata már az ókorban népszerű volt, arcpirosítóként és rúzs-ként egyaránt szívesen használták későbbi korok asszonyaihoz hasonlóan. Az ólom is a női kozmetikumok fontos alapanyagaként volt ismert, „*éteri ragyogást*” kölcsönző hatása miatt arcpúdert készítettek belőle. Bár az ólom kismértékben mérgezte a festőket is, igazán végzetes hatását a kozmetikumok által fejtette ki: az Egyesült Államokban az 1870-es években „Hamvas ifjúság” néven forgalmazott arcpúder hosszú éveken át magasan tartotta a női halálozási arányt, míg nem végre felismerték az ólom pusztító hatását. A hiú, de gyanútlan nők sorvadásának és halálának mesterien érzékletes leírása a könyv gyöngyszemei közé tartozik. Miképpen az a történet is, melyből megtudhatjuk: az Ausztráliához tartozó Tiwizigeteken ma is létezik a világnak egy elzárt kis szelete, ahol minden bennszülött nőnek kötelezően „*saját arcfestése*” van, amit magának kell megkomponálnia élete során. Ez tükrözi a törzsi jelleget, de individuális is, mert meg kell hogy feleljen a nő „*álomvilágának*” és arcvonásainak. Ezt az egész élete során használatos „*saját arcol*” – a festékek színére is utalva – saját névvel kell viselnie (például „*meleg piros arcom*”), és különböznie kell vele valamennyi nőtől. A természetes festékszínezékek felhasználásának legősibb formái közé tartozott a *textilfestés* is, ami mindig is fáradságos és nagy tapasztalatot igénylő munkának számított, mert a legtöbb anyaggal csak többlepcsős, bonyolult technológiai eljárások betartásával lehetett elérni a kívánt szintet. Érthető hát, miért őrizték a festési eljárásokat hétpécsetes titokként, de mind között is talán legtutkosabbként a bíborszín előállítását. A *szőnyegszövés* is ősi tevékenysége volt az embernek, ékes bizonyítékként a világ legrégebbi szőnyegét, az év-

századokig jégbe fagyott és 1949-ben az Altaj hegységben megtalált kétezer-ötszáz éves Pazarik szőnyegét hozza fel a szerző, melynek fonalát kermesztetűből kivont bíborfestéssel festették meg. Régen textilanyagot és szőnyegfonalat kizárólag természetes alapanyagú festékekkel színezték, a XIX. századtól ezeket szorították ki az egyre inkább tért hódító szintetikus színezőanyagok. Újabbban azonban ismét nagy igény mutatkozik a természetes festékanyagok használatára, különösen a kézzel szőtt szőnyegeknek, így az ősi kermesztetű ma is tenyésztett „*utóda*”, a bíbortetű újra fontos szerepet kap a keleti szőnyegszövésben. Bár igény lenne rá, költséges volta miatt a textilfestésben már nem várható a természetes festékekhez való tömeges méretű visszatérés. A festékek különleges tulajdonsággal bíró anyagként vagy az általuk megfestett eszköz segítségével képesek voltak *információközlésre* is. A perzsák rájöttek, hogy az iráni kobaltdból nyert koboldkék hevítésre színt vált, és láthatatlan titkosírásra változik, ami – e titok ismerője számára – újrahevítéssel ismét olvashatóvá válik. Victoria Finlay Limában, a Perui Nemzeti Múzeumban látott egy különös, makramészerű színes kötélszövedékből álló quiput, amely a világ egyik legkifinomultabb színkódrendszere volt a maga idejében. Az írásrendszerrel nem rendelkező inkább ezzel az információs eszközzel igazgatták kiterjedt birodalmukat: a mintegy tízezer kilométernyi, kiépített úthálózatot jól szervezett futárcsapatok quipukkal futottak. Az adatrögzítő fonalrendszeren minden egyes csomó és valamennyi szín külön jelentéssel bírt (fekete fonál: az idő, sárga fonál: az arany, vörös fonál: az uralkodó... stb.), mely kódrendszer egészen bonyolult üzenetek átadására is alkalmas volt. Európában éppen ez idő tájt találta fel Gutenberg a könyvnyomtatást, de az első időkben azzal a súlyos problémával kellett szembenéznie, hogy nyomatai kifakulnak és tönkremennek. „*Mit ér a tömegesen gyártott könyv, ha egyszer olvashatatlan?*” Szerencsére pár évvel korábban Jan van Eyck flamand festő visszatért a régi hagyományhoz, és a festékanyaghoz tojás helyett újra olajat használt kötőanyagként. Gutenberg rájött, hogy ugyanezzel az eljárással olajos nyomdafestéket kell előállítani, hogy színtartó nyomatot készíthessen. A negyvenkét soros Gutenberg-biblia nyomtatott fekete betűi mind a mai napig

csodálatot keltenek. A festéktörténészek XIX. század eleji szenzációs felfedezése volt, hogy az ókori görög-római szobrok és épületek korántsem voltak olyan vakítóan fehérek, mint amilyennek megszoktuk őket. Csodálatosan élénk színekben pompáztak, csak az évszázadok során nyom nélkül lekopott róluk a festék. Ma már tudjuk – az ókori szobrok és épületek sokszínűségét kutató új tudományos irányzat, a polikrómia bebizonyította –, hogy az antik szobrok festésénél nagyon kedvelték a terrakotta-sötétkék-okkersárga színek kombinációt, Rómában pedig nagy ünnepek idején cinóberrel festették be az isten- és császárszobrokat. A középkorban a festett faszobrok játszottak fontos szerepet, melyek jórészt fenn is maradtak. Az épületfestés egészségügyi és esztétikai okokból volt elterjedt minden korszakban. Már az ókori Pompeji falait is mésszel és krétaporral festették fehérre, a leggazdagabbak házfreskóinak vörös színeit pedig drága cinóberből készítették. Ismeretes az is, hogy a Yucatan-félszigeten a maják is festették a házaikat: évszázadokon át állítottak elő egy élénk türkizkék vakolatfestéket indigóból, amelyhez egy „*pali-gorskit*” nevű különleges anyagot kevertek. Ez a majakék olyan fényes volt, hogy egészen 1960-ig azt hitték, hogy a festék fémből készült, nem növényből. Ragyogó kék színével és fényességével vetekedett a perzsák koboldkék mázsal festett iráni mecseteivel is. Mexikóban az Oaxaca-völgyben még ma is láthatók azok a dominikánus templomok, melyek freskóit belül az aztékok festették meg indigóval és kárminnal. Úgy ragyognak ma is, mint amikor évszázadokkal ezelőtt készültek, pedig azóta nem restaurálták őket. Ez idő tájt Európában nem ismertek ilyen festékeket, később azonban egyre fontosabbá vált a divatszínnek bővülése és a festékek tartóssága is. Az újabb és újabb árnyalatok hajszolása nem mindig vezetett jóra, s ez történt a svéd vegyészfeltalálójáról elnevezett káprázatos Scheel-zölddel is, kora divatfestékével, mellyel Napóleon Elba szigeti szobájának falát is festették. Rejtélyes halálesetek sorozata után derült csak ki utóbb, hogy a festék réz-arzenit tartalmú, s belőle az arzén lassan, de gyilkosan szétoszlik a belső térben. Mint ismeretes, Napóleon hajfürtjének utólagos vegyelemzése során kimutatták az arzén jelenlétét, ami ha nem okozta is a halálát, mindenesetre felgyorsíthatta. A festékalapanya-

gok némelyikét *élelmiszerek színezésére* is használták, közülük máig elterjedt a sárga sáfrány konyhai használata, a húсок piros színének fokozására pedig a bíbortetű vérért alkalmazták.

A színek a festék anyagiságán túlmutató, koronként és kultúránként változó szimbolikus üzenetekkel is rendelkeznek. Bár a jelentéstársítás talán a szinten egyik legizgalmasabb területe, sajnos a könyvből erről tudhat meg legkevesebbet az olvasó, s azt is töredékesen és elszórtan. Victoria Finlay nem foglalkozik külön a színszimbolikával, de majd' minden fejezetben ejt néhány szót az adott szín különböző kultúrákban betöltött szerepéről és értelmezéséről. Kezdetektől fontos szerepet töltött be a színek *vallási és rituális* funkciója. A keresztény ikonográfiá már a kora középkorban kidolgozta az egyes bibliai alakok és események színszimbolikáját. De meghatározták a katolikus szertartások egyházi ruhái és oltárdíszei számára is a liturgikus színeket. A *hatalom és uralkodás* szimbólumaként is jól ismertek a színek. A hatalom majdnem minden kultúrában a vöröshöz, de még inkább a bíborhoz kötődött, melyet a perzsák, a zsidók, a rómaiak és a bizánciak egyaránt kedveltek, s mivel kezdetektől a luxus és a kiváltságosság képzetei kötődtek hozzá, a bíborszín uralkodásszimbólummá is vált ezekben a kultúrákban. John Gage *COLOR AND CULTURE* című könyvében úgy véli: Róma és Bizánc bíborkultuszának okaira „*nagyon nehéz magyarázatot találni*”, s értelmezésében a nyelvhez is visszanyúl. Kifejti, hogy a bíborra vonatkozó görög szavaknak a mozgáshoz és változáshoz kapcsolódó másodlagos értelmük is volt, de valamiképpen összefügghetett e kultusz a szín ragyogásával, fényességével is, ami különleges, már-már misztikus aurát kölcsönzött viselőjének, kiemelve őt a hétköznapiaságból. Finlay rámutat, hogy nem minden kultúrában volt ez így: a kínai császároknál a sárga szín testesítette meg a hatalmat, amit ezért csakis ők viselhettek. A színek *érzelmek kifejezésére* is alkalmasak. Legismertebb közülük a vörös, melynek árnyalatai az erő szimbólumaként váltak ismeretessé, miként a sárkányvér is harc során keletkezett. A bíbor a hatalom mellett a *szexualitáshoz* is kötődött, s a szerző Kleopátrát hozza példának, aki hatalom- és szexualitásszimbólumként egyaránt használta ezt a színt. Az *öltözet színei*, egy kor divatja sokat elárul egy társadalomról és a társa-

dalmi hovatarozásról. Georg Simmel szerint a divat követése mindig egy társadalmi csoporthoz való tartozást, egyben a csoporton kívüliektől való elkülönülést jelenti. Ennek színté ironikus példájaként a könyv Robin Hood alakjával ismertet meg, aki társadalmi osztályából kivonulva, a sherwoodi erdőben gazdagoktól rabolt, hogy a zsákmányt a szegények között ossza szét, miközben kora legdivatosabb és legdrágább anyagából, a Lincoln-zöldből készült köpenyében kérkedett, amit borsos ára miatt „parádézöldnek” is hívtak abban az időben. A színek *létállapotot* is kifejezhetnek, mindenki által ismert példája ennek a halál, a gyász, a betegség fekete színe, amely távolkeleti kultúrákban más színt is ölthet, így Kínában fehérből gyászolnak. *Elvoitt dolgokra* is utalhat a szín, a kék a titokzatosságot, a fehér a tisztaságot, a fekete az ünnepélyességet, a karmazsin a szeretetet, a zöld a nyugalmat fejezheti ki.

Megesik az is, hogy egy természetes anyagból valamiféle *spirituális erő* árad, de legalábbis ebben hisznek. Ilyen erő sugárzik a sáfrányból. Ramadán idején sáfrányteát isznak éjszakanként, mert a benne rejlő energia nagyfokú szellemi-fizikai feltöltődést nyújt. Perzsiában évente egyszer a Zoroaszter-követő papok különleges imákat írtak papiruszra sáfránytintával, amit kiszögeltek a házakra, hogy távol tartsák vele a dögvészt és a gonosz szellemeket. Legendákból ismeretes az is, hogy Dariosz katonái sáfrányszínű ruhában harcoltak Nagy Sándor seregei ellen, mert erőt tulajdonítottak neki. Úgy tűnik, az arab-izlám kultúra különösen érzékeny a színek spirituális jellegére. A török miniatúrákon Mohamed köpenyét mindig rézrozsdával festették meg, s a különlegesen szép árnyalatú türkizzöld a képeken misztikus megjelenést kölcsönzött a prófétának. Afganisztánban a fekete színnek

tulajdonítanak varázserőt: aki a szemhéját feketére festi, Allah védelmét hiheti magáénak.

Victoria Finlay könyvét tízoldalas, mind terjedelmében, mind pedig a feldolgozott szakirodalom széles spektrumát tekintve imponáns irodalomjegyzék zárja: a szép számban hivatkozott művek között éppúgy találhatók művésztörténeletről, színtörténeletről, színelméletről, designtörténeletről, hangszerkészítésről szóló könyvek, mint antropológiai, ikonográfiai művek, vagy a Selyemút története. A szerző munkájában a legfrissebb szakirodalomra támaszkodott: az általa hivatkozott könyvek közel háromnegyede az utóbbi tizenöt évben látott napvilágot neves kiadóknál, közülük is huszonhét mű 2000 után jelent meg. A fejezetekhez rendelt huszonhat oldalas, alapos munkával összeállított jegyzetapparátus csak tovább *színesíti* a SZÍNEK történeteit, melyet a kiváló fordítás gördülékenyen és olvasmányos formában tálal az olvasóknak.

1666-ban egy ígéretes ifjú cambridge-i diák, Isaac Newton elsötétített szobájában, két prizma segítségével fehér fényből előállította a szivárványt, vagy ahogy később ő leírta: „*a Nap színes képmását*” a szemközti falra vetítette. Sok évvel később John Keats, a romantika költőóriása arról panaszkodik, hogy Newton ezen a napon „*megfosztotta a szivárványt minden költőiségétől, és prizmaszínékké korszosította*”. Aki elolvassa Victoria Finlay könyvét, úgy érezheti, visszalopták számára a szivárványt, s a történelmet térben és időben bekalandozó SZÍNEK étellel telített történeteit révén újraélheti a világ titokzatosságának és kiismerhetetlenségének élményét. A könyvet olvasva olyan érzésünk támad, mintha egy fény felé fordított kaleidoszkópot nézegetnénk, miközben az Ezerégyéjszaka meséit hallgatjuk.

Argejő Éva

A HOLMI az alábbi könyvesboltokban kapható

Budapesten:

- Atlantisz Könyvsziget, V, *Piarista köz 1.*
Cartafilus Kft., XIII., *Visegrádi utca 5/B*
Írók Boltja, VI., *Andrássy út 45.*
Láng Téka, XIII., *Pozsonyi út 5.*
Magyar Rádió – Pagoda, VIII., *Bródy Sándor utca 5–7.*
Magyar Televízió – Aula, V, *Szabadság tér 17.*
Múzeum Könyvesbolt, V, *Múzeum körút 39.*
Műcsarnok, XIV, *Dózsa György út 37.*
ODEON ART VIDEO, XIII., *Hollán Ernő utca 7.*
Osiris Könyvesbolt, V, *Veres Pálné utca 4–6.*
Pont Könyvesbolt, V, *Mérleg utca 6–8.*
Stúdium Könyvesbolt, V, *Váci utca 22.*
Sziget-bolt, V, *Váci utca 76.*
Sziget Rehabilitációs Szövetkezet, VII., *Murányi utca 21.*
Universum, Kossuth Klub, VIII., *Múzeum utca 7.*

Vidéken:

- Corvina Kiadó, Licium Könyvesbolt, *Debrecen, Kálvin tér 2/C*
JATE könyvtár, *Szeged, Petőfi sugárút 30–34.*
Sík Sándor Könyvesbolt, *Szeged, Oskola utca 27.*
Sziget Egyetemi Könyvesbolt, *Debrecen, Egyetem tér 1.*

A folyóirat a Nemzeti Kulturális Örökség
Minisztériuma,

a Nemzeti Kulturális Alapprogram,
a Pro Cultura Urbis Közalapítvány
és a Szerencsejáték Rt.
támogatásával jelenik meg